

ДИНАМИКА НА НАСИЛСТВЕНАТА ПРЕСТЪПНОСТ В БЪЛГАРИЯ В КРАЯ НА ХХ ВЕК

Анна Мантарова

От началото на 90-те години проблемът *престъпност* се изправи пред българското общество с цялата си острота. Както и в другите страни от Източна Европа, и тук се регистрира ускорен ръст на всички престъпления. Паралелно с измененията в количествените параметри се откриха и значителни негативни промени в качествен аспект. Разви се професионализация на престъпния свят. Оформи се определен контингент, за който престъпността стана основен или дори единствен източник на доходи. Увеличи се младежката и детската престъпност. Конвенционалната (или традиционна криминална) престъпност силно се етнизира. За съвсем кратки срокове българската организирана престъпност изгради и разви свои структури и разпростря дейността си далеч извън границите на страната. Същевременно у нас се установиха чужди престъпни групи, което още повече утежни ситуацията.

Насилствената престъпност, която ще бъде обект на внимание тук, обхваща престъпленията, при които е използвана физическа сила или заплахата с такава и е нанесена физическа или психическа вреда, за която според действащия Наказателен кодекс се предвижда наказателна отговорност.

Според сега действащото българско законодателство в предметната структура на *насилствената престъпност* се включват три типа престъпления. (Китанов, Белова 2000: 10–11):

Първият включва *престъпления против личността*. Това са:

- умишлени убийства (довършени и опит);
- умишлени телесни повреди;
- отвличане и противозаконно лишаване от свобода;
- задържане на заложник;
- изнасилвания;
- блудство;
- сводничество;
- насилствен хомосексуализъм.

Вторият включва *престъпления против собствеността*:

- грабежи;
- изнудване.

Третият включва *престъпления против брака, семейството и младежта*:

- склоняване по насилствен начин за встъпване в брак;
- отвличане на лице от женски пол и принуждаване за встъпване в брак;
- умишлено заменяне, скриване или подхвърляне на малко дете;
- самоволно прибиране и задържане на чуждо дете, ненавършило 14 години, чрез насилие, заплашване или измама;
- изтезаване на малолетно или непълнолетно лице;
- принуждаване на малолетно или непълнолетно лице към извършване на престъпление или към проституция;
- използване на лице за вършене на просия;

- принуждаване на свое дете, ненавършило 16-годишна възраст, да живее на съпругески начала с друго.

Насилствените престъпления са определени социални действия, които имат субект и обект, осъществяват се в определена социална среда. Субектите имат свои биологични, психологически, социални характеристики, които обуславят мотивационния процес и влияят върху поведението. Средата с различни свои елементи също оказва определено детерминиращо въздействие. Обект на съответните социални действия (в случая насилствени престъпления) стават човешки индивиди. В правни термини обектът на насилствено престъпление се определя като жертва – „човек, който в резултат на субективното желание на престъпника или на обективно стечение на обстоятелствата е понесъл физически, морални или материални вреди от противоправното деяние, независимо дали законът изрично е признал качеството му на пострадад и дали субективно той оценява себе си като такъв“. (Станков 1996: 264).

Други термини, релевантни към анализа на престъпността, са виктимизация и виктимност. Правната наука определя *виктимизацията* като обективен процес на превръщане на отделен човек, групи от хора или обществото в реални или потенциални жертви на отделно престъпление или на престъпността като цяло. (Станков 1996: 279). От гледна точка на социологията е нужно вниманието да се фокусира върху социалния момент. Използването на определението в социологически контекст изисква да се визира конкретната за даденото общество и етапа от развитието му социална обусловеност и специфика на този обективен процес. Интензивността, обхватът и видът на виктимизацията зависят от състоянието на обществото, от отношенията между различните социални общности. Историческият опит показва, че в периоди на интензивни и дълбоки промени в обществото и социалните институции, на модификация на социалните структури и установяване на нови отношения между социалните общности, виктимизацията като цяло е значително по-висока. Това се отнася най-вече до проспериращи групи, действащи на ръба на закона, и до изтласкани в периферията групи.

Поради това, че социологията изучава реалното състояние на явленията, то интерес представлява фактичката престъпност. Най-пълна информация за нея се набира чрез емпирични изследвания на жертвите. Но провежданите у нас емпирични социологически и криминологически изследвания обикновено са с частичен предметен обхват и като правило еднократни. Различната им методика пък прави данните от тях несравними. Ето защо, особено когато се интересуваме от динамиката на явлениято, те не могат да бъдат използвани като информационна база. Като източник на количествена информация се налага да прибегнем до статистиката. Това изисква да се знаят и отчитат нейните особености и ограничения. На първо място тя съдържа информация само за регистрираните престъпления. Извън нейните цифри остават престъпленията, които по различни причини не са достигнали до регистрация от полицейските органи. При отделните престъпления и в отделните години скритата престъпност е различна, но емпиричните изследвания показват, че тя не е малка, особено при някои престъпления. (Станков, Звекич 1998; Китанов, Белова 2000 и др.). Показателни са и мненията на полицейските служители, анкетирани в рамките на изследване на насилствената престъпност срещу жени и деца, на Китанов и Белова. Само според 7.3% от тях няма нерегистрирани насилствени престъпления срещу жени и деца. Обратно – 31.8% твърдят, че нерегистрираните престъпления са повече от регистрираните, 14.7% – че регистрираните и нерегистрираните са приблизително по равно, и 36.1% – че нерегистрираните престъпления са по-малко от регистрираните. (Китанов, Белова 2000: 35–36).

Други неудобства и ограничители при използването на статистиката са несъответствието на включените в нея индикатори на потребностите на социологическия анализ; използването на групировки, различни от тези в други информационни източници (например повъзрастовите разпределения в полицейската статистика са несравними с тези в ма-

териалите на НСИ); възможности за конюнктурно обусловено влияние върху цифрите от статистиката.

Не на последно място са и промените в методиката на статистическа отчетност. От 90-те години насам неколkokратно (през 1991 и 1998 година) се променя методиката, по която става регистрацията на престъпленията. Това оказва влияние върху показателите, описващи количествените параметри, и прави информацията несъпоставима. Първата промяна, с която се премина към регистрацията по заявителски материал (постъпили съобщения за престъпни прояви), предизвика определено „техническо“ нарастване на цифрите. От 1998 година пък в статистиката не се включват заявителските материали с неприключени предварителни проверки, като в резултат на тази промяна данните от 1998 г. насам стават несъпоставими с информацията от предишните. По тази причина в по-нататъшното изложение ще разгледаме количествените параметри на насилствената престъпност поотделно за периодите 1991–1997 и 1998–2001 години.

Въпреки всичко казано дотук, все пак статистическите данни имат своето място в социологическите анализи. Именно статистиката ежегодно дава сравнима информация за регистрираните престъпления, за различни характеристики на жертвите и на разкритите извършители. Практиката на използването ѝ има дългогодишна традиция и е показала своя потенциал. И тук на базата на информацията от статистиката на Националната полиция и на ВКП ще разгледаме динамиката и някои особености на насилствената престъпност и ще потърсим социологическото обяснение на съдържащите се в тях цифри.

Обобщена представа за актуалните количествени параметри на явлението и за мащабите, в които то засяга населението, дават данните за броя на потърпевшите от регистрираните насилствени престъпления през последната година, за която разполагаме с окончателна информация.

Таблица 1. Потърпевши от насилствени престъпления през 2001 г.

Престъпление	2001 г.
Умишлено убийство (довършено)	270
Умишлено убийство (опит)	169
Умишлена телесна повреда	2884
Отвлечане и противозаконно лишаване от свобода	210
Задържане на заложник	2
Изнасилване (довършено)	451
Изнасилване (опит)	50
Блудство	305
Сводничество, отвлечане с цел разврат	70
Насилствен хомосексуализъм	41
Грабеж	3399
Изнудване	205
ОБЩО	8056

Като една илюстрация, макар и локална, на фактическото разпространение на насилствените престъпления могат да послужат данните от изследване в София през ноември 2000 година (Изследването е по поръчка на Софпроект във връзка с подготвяния нов уст-ройствен план на столицата. Проведено е от колектив под ръководството на проф. Н. Ге-

нов с участието на автора, обхваща 994 лица и е представително за пълнолетното население на столицата.) През 12-те месеца, предшествващи изследването, 2.7% от анкетираните са станали жертва на грабеж, а 1.6% – на нападение извън дома, включващо физическо насилие. Адекватно на обективната ситуацията е и чувството на страх за личната безопасност. Пак при същото изследване на въпрос дали се страхуват от нападение извън дома, 41.6% от респондентите са отговорили категорично положително, 37.2% – „до известна степен“, и само 21.2% – отрицателно. Показателно е, че 61.9% от анкетираните споделят, че избягват да се движат вечер сами, а 56.8% се страхуват да отворят вратата, когато се позвъни в дома им.

Ако се сравнят разпределенията по възрастови групи на регистрираните потърпевши от насилствени престъпления и на цялото население, прави впечатление, че различието е най-голямо при хората на възраст между 18 и 30 години. Сред пострадалите те са с 10–12 пункта повече, отколкото сред населението на страната. Това различие може да се свърже с факта, че хората от тази група са доста активни, с големи амбиции и аспирации, бързат да постигнат значими достижения, често действат на ръба на закона, а и отвъд него. Същевременно те са и с по-малък жизнен опит, по-самоуверени и по-лесно могат да станат жертва на престъпление. По-силно е представителството сред жертвите и на населението между 31 и 40 години и между 14 и 17 години. Обратно, групите до 14 и над 40 години много по-рядко присъстват сред жертвите. Тук следва да се подчертае, че в полицейската статистика не е обособена групата на пострадалите от най-горните възрастови групи и не може да се каже каква е виктимизацията на най-възрастните, които очевидно са силно уязвими.

Оценени от гледна точка на своята тежест и разпространение, се открояват четири вида насилствени престъпления – умишлени убийства, нанасяне на телесни повреди, изнасилвания и грабежи. Те са особено тежки, а и като количествено представяне доминират в регистрираната престъпност, поради което именно те ще бъдат обект на обстойно разглеждане тук.

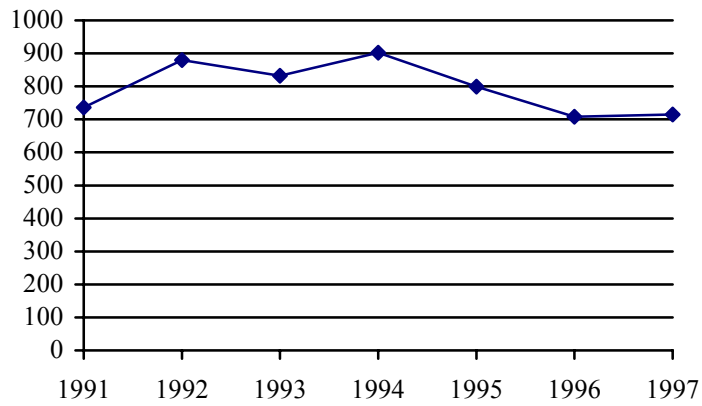
От статистиката се вижда, че от 90-те години насам общият обем на разглежданите престъпления е значителен. Еднопосочна тенденция на промяна не може да се очертае. Относителният им дял в общата съвкупност на престъпността доста варира, но има съвсем определена тенденция към нарастване, което говори категорично за утежняване на престъпността. (Изключение прави само 1997 година, когато броят на кражбите е извънредно голям и това дава значително отражение върху общата структура на престъпността).

Все пак изводите не бива да се абсолютизират, защото говорим за регистрирана престъпност. Върху величината на относителните дялове в нея влияе силно скритата престъпност, а при различните престъпления тя е различна. Може да се предполага, че при най-масовите престъпления – кражбите, тя има тенденция към увеличение. Насилствените престъпления са тежки престъпления и с изключение на изнасилванията, те в голяма степен стигат до регистрация. Така при по-висока скритост на стопански и други по-леки престъпления, относителният дял на насилствените престъпления в регистрираната престъпност ще се окаже по-висок от този сред реално извършените престъпления. Независимо от конкретната му величина обаче, те изискват много голямо внимание, тъй като засягат фундаментални ценности като човешкия живот, здраве и достойнство.

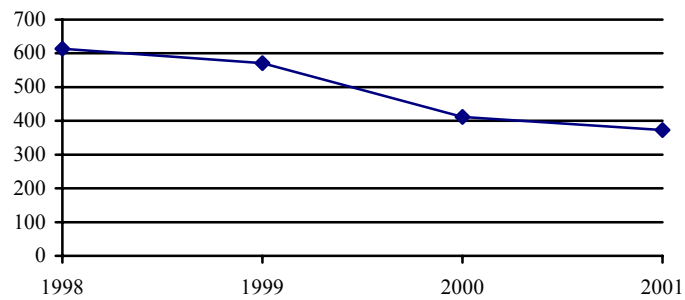
Умишлени убийства

Най-тежкото насилствено престъпление са умишлените убийства. При тях се посяга върху най-висшата ценност – човешкия живот. Това им придава особено голяма обществена опасност.

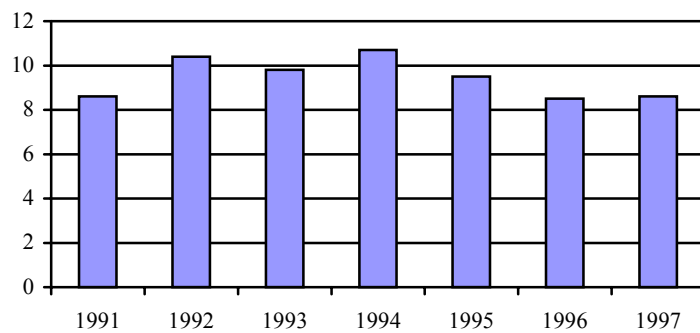
**Фигура 1. Регистрирани умишлени убийства
(довършени и опити)
1991–1997**

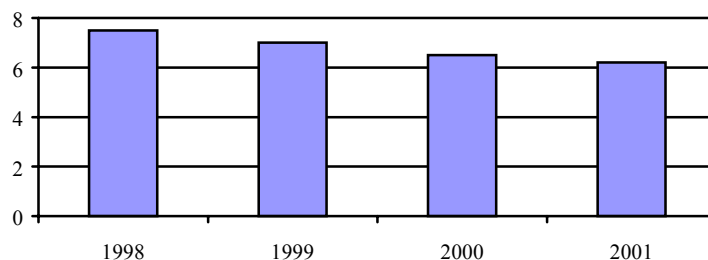
**Фигура 2. Регистрирани умишлени убийства
(довършени и опити)
1998–2001**

**Фигура 3. Интензитет на умишлените убийства
(довършени и опити) на 100 хиляди души
1991–1997**

Фигура 4. Интензитет на умишлените убийства
(довършени и опити) на 100 хиляди души
1998–2000

Като цяло броят и интензитетът на умишлените убийства (довършени и опити) е относително постоянен. До края на 1994 година и по двата показателя се забелязва нарастване, след което тенденцията сменя посоката си.

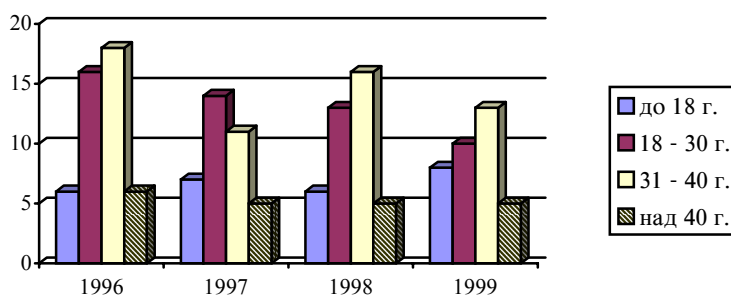
При този вид престъпления много съществени и показателни са промените в качествените им характеристики. Наблюдава се поява и нарастване на убийствата, свързани с бизнес и криминална дейност, и убийствата, извършвани по поръчка. Съответно спада делът на битовите убийства. Леко спада и делът на алкохолно повлияните убийства, а се появяват такива, извършени в състояние на наркотична възбуда.

Информацията за разкритите *извършители* на умишлени убийства дава възможност да се конструира представа за субектите на този вид девиантни действия. По информацията за субектите следва да се направи едно съществено уточнение. Тя се отнася до разкритите от полицията извършители, които в статистиката се назовават „заподозрени“. Всички цитирани по-нататък данни за криминалната активност са изчислени на базата на данните именно за тези разкрити извършители на престъпления. В този смисъл информацията не е изчерпателна, не е и представителна. Прибавянето на данните за неразкритите извършители ще промени стойностите на коефициентите. Но специално при разглежданите тук престъпления, разкриваемостта е доста висока, така че корекциите не биха могли да повлияят съществено.

Разпределението по пол между разкритите извършители на умишлени убийства показва много голям превес на мъжете. Процентът на жените е стабилен и се движи между 3.8% (2000 г.) и 4.9% (1999 г.).

Относително постоянни са и показателите за криминалната активност на отделните възрастови групи.

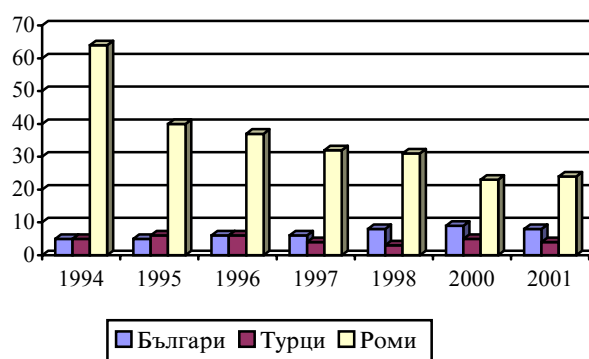
Фигура 5. Криминална активност на отделни възрастови групи
при умишлените убийства (на 100 хиляди души)

С най-висока активност са лицата между 31 и 40 години и между 18 и 30 години. Прави впечатление, че докато при групите на пълнолетните коефициентът спада или се запазва непроменен, при непълнолетните той нараства. При очертавания общ спад на коефициента, групата до 18 години е изключение. Забележителен факт е, че сред извършителите на убийства трайно започват да присъстват и малолетни деца. Той предизвиква разсъждения за ценностната система на подрастващите, за избора им на стратегии и средства за реализация на целите, за способността им да се владеят в конфликтни ситуации.

Освен по възраст се наблюдават много големи различия в криминалната активност и по етнически групи.

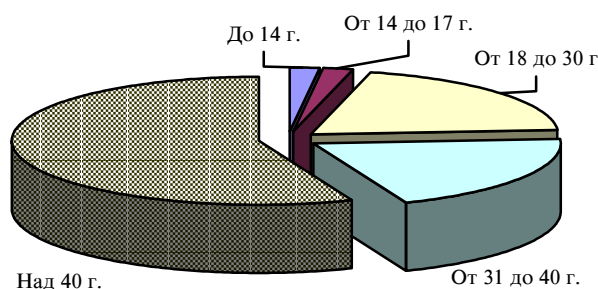
Фигура 6. Криминална активност на основните етнически групи при умишлените убийства (на 100 хиляди души)

От цитираните данни се вижда, че криминалната активност на трите основни етнически групи е много различна. Най-ниска е при етническите турци, следва тази на етническите българи и най-висока е при ромите. Погледнато в по-дългосрочен план, се забелязва различие и в динамиката. При етническите българи тенденцията от 1994 г. (първата година, за която разполагаме с данни) е към увеличение и след това стабилизация през последните няколко години. При етническите турци има разнопосочни колебания в рамките на два-три пункта без оформена тенденция. При ромите след максимума през 1994 година (64 на 100 хиляди) се очертава спад и стабилизация под 30 на 100 хиляди.

Информацията за *жертвите* на умишлените убийства показва, че виктимизацията на различните групи от населението е различна. Жените са приблизително една четвърт от жертвите – 26.9% през 2000 г. и 25.3% през 2001 г. Измежду отделните възрастови групи с по-висока виктимизация са тези над 18 години. Относителният дял на лицата от всички тях сред потърпевшите е по-висок от съответния им дял сред населението.

Фигура 7. Разпределение на жертвите на умишлени убийства през 2001 г. по възраст (в %)

Подходяйки към умишлените убийства като към единство от мотив, действие, субект и обект и връзки между тях, без претенции за изчерпателност, могат да се очертаят типични *модели* на такива престъпления.

Самоцелни убийства по хулигански подбуди. При тях субектът няма друга цел, чиято реализация се нуждае или се подпомага от убийството. Такива убийства извършват лица с първични потребности и емоции. Обикновено те произхождат от елементарна среда, която е изградила у тях деформирани ценностни системи и морал. Като не успяват да постигнат успешна социална реализация и са неудовлетворени от статуса си в обществото, те се ориентират към агресия. Насилието, което извършват, не е насочено срещу определен човек, а е срещу заобикалящата среда изобщо. Чрез него те търсят изява и самоутвърждаване, компенсация за липсата на реализация в социално одобрявани дейности. В макроплан влиянието на средата се проявява най-вече по линия на социализацията и социалната интеграция.

Убийства за отмъщение. При тях отрицателните нагласи и агресията са ориентирани към точно определен обект. Според насилника обектът е извършил незаконно, несправедливо, нелоялно, некоректно действие, което значително му е навредило. В някои случаи може въобще да няма такова действие, то да е само въображаемо (например мнима изневяра). Субектът възприема насилническото си поведение като акт на възмездие, като възстановяване на справедливостта.

Убийства за разчистване на терен за бизнес. Този тип убийство има инструментален характер. То е само средство за реализация на друга цел. Чрез него се отстранява конкурент в определена дейност или област. Като правило дейността е престъпна или най-малкото се реализира с незаконни средства. Такива убийства се извършват с цел преразпределение на терена за действие – напр. на автокрадци, наркочилъри, трафиканти на хора и т.н. Извършителите на такива убийства са професионализирани в престъпна дейност. Трайна характеристика на поведението им е, че не се съобразяват с правила и закони, единствен ориентир в действията им е техният интерес. Жертвите обикновено също са от криминалния свят, със същите ценностни системи и мотивация на поведението. Благоприятен е макрофонът, който позволява престъпният бизнес да процъфтява, да бъде високо печеливш, да се организира и професионализира.

Убийства с цел извършване на друго престъпление или прикриването му. В тези случаи основното престъпление най-често е грабеж, изнасилване, блудство. Първоначалното намерение е да се извърши само то, но към убийство се е пристъпило при оказване на съпротива от жертвата или при разпознаване на извършителя. Насилието, респективно убийството, може да е и реакция на разочарование – например грабителят да е открил нищожна сума пари. В този модел на убийства се вметват много нападения срещу самотно живеещи възрастни хора в малки населени места. Живеейки сами и в селища с неразвита финансова инфраструктура, те са принудени да държат скрити в домовете си парични суми и ценности. Същевременно не разполагат с удобни средства за комуникация (мобилни, а понякога дори и обикновени телефони), което ги лишава от възможността да потърсят помощ в критичен момент. Убийството може да прикрива и стопанско или длъжностно престъпление. То се използва като средство за премахване на свидетел, който е научил за престъплението, и чрез отстраняването му се намалява вероятността от разкриване.

Убийства при защита от нападение или насилие. То може да е непосредствен отговор на еднократен насилствен акт – например опит за побой или грабеж, при което нападеният в самозащита също използва сила и в резултат може да се стигне до убийство. Отговорът може и да е на системно упражнявано насилие – например след продължително семейно насилие, с което жертвата се е примирявала и не е предприемала действия за прекратяването му, но в даден момент, когато се прескочи определен праг, и тя също отговаря с насилие.

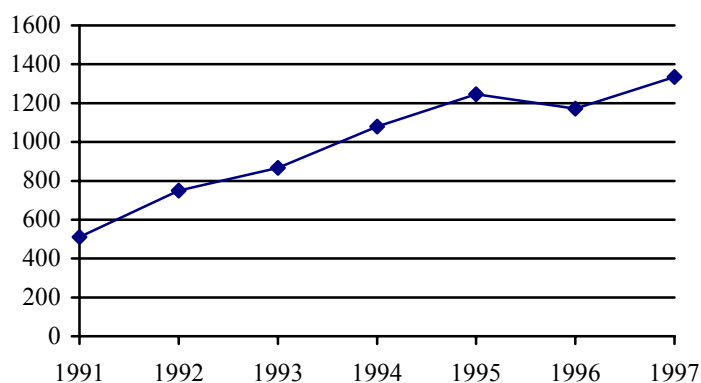
Убийства като завършек на продължително системно насилие. Тук влизат случаи на семейно насилие – върху съпруги, възрастни хора, деца. Обикновено насилникът е с трай-

но деформирани ценностни системи и поведение, неуспешна адаптация и реализация в социалната среда. Чрез насилието той се утвърждава в собствените си очи и държи в подчинение околните. Жертвата обикновено се е примирила, не търси външна помощ или е разочарована от пасивността и безсилието на институциите, към които се е обръщала. Самата тя не вижда възможност да скъса с досегашния си живот и да направи радикална промяна.

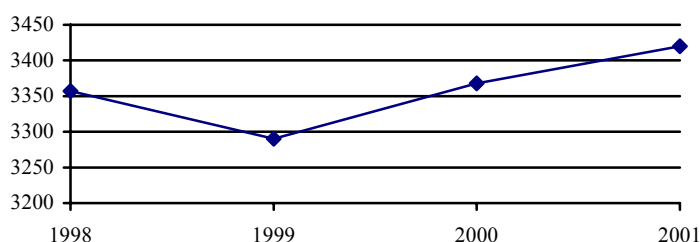
Умишлени телесни повреди

Нанасянето на умишлени телесни повреди е престъпление, чиито количествени параметри показват значителна динамика.

**Фигура 8. Регистрирани умишлени телесни повреди
1991–1997**

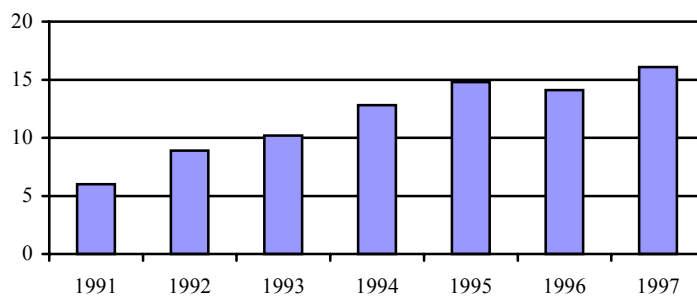

**Фигура 9. Регистрирани умишлени телесни повреди
1998–2001**

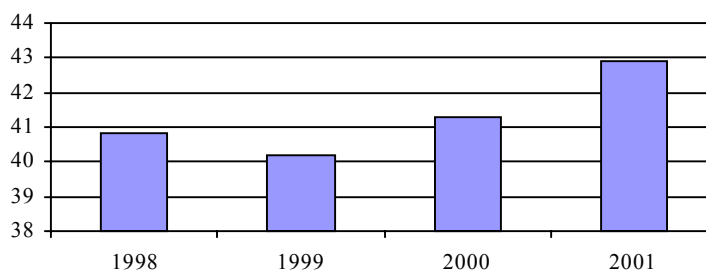

В периода 1991–1997 година тенденцията е категорично нагоре. Ръстът е два и половина пъти. След 1998 година броят на регистрираните случаи се стабилизира. Много ясно изразено е нарастването на интензитета на това престъпление до 1997 г. – от 6 на 16.1 на 100 хиляди души от населението. Той продължава, макар и бавно, да нараства и след 1998 г.

**Фигура 10. Интензитет на умишлените телесни повреди
1991–1997**

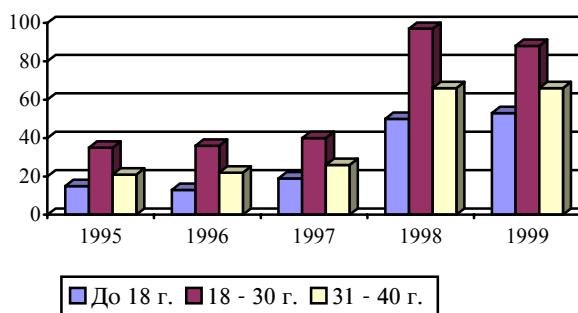

**Фигура 11. Интензитет на умишлените телесни повреди
1998–2001**

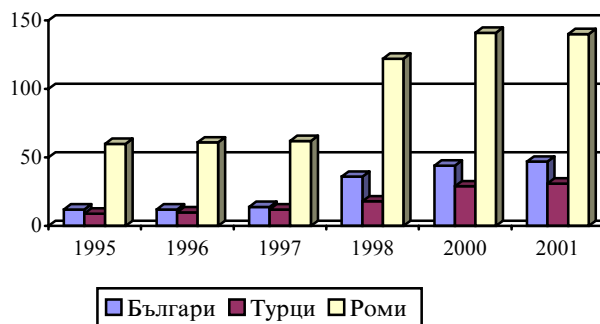
Разпределението по пол на разкритите *извършители* на умишлени телесни повреди показва почти пълно доминиране на мъжете – между 95 и 96%. Във времето съотношението между представителите на двата пола се запазва постоянно.

**Фигура 12. Криминална активност на отделни възрастови групи
при нанасянето на умишлени телесни повреди
(на 100 хиляди души)**

Трайно през годините най-висока е криминалната активност на младежите между 18 и 30-годишна възраст. Следва групата между 31 и 40 години. Не може да не направи впечатление много бързият ръст на коефициента при непълнолетните до 18 години. Това е много сериозен сигнал – в криминално най-активна възраст навлиза поколение, което вече е проявило висока агресивност и минимални задръжки при употреба на сила.

Фигура 13. Криминална активност на основните етнически групи при нанасянето на умишлени телесни повреди (на 100 хиляди души)

От пръв поглед се вижда, че активността на ромите е много по-висока от тази на представителите на другите основни етнически групи в страната. Същевременно се забелязва, че и тенденцията при различните групи не е идентична. През годините активността на българите непрестанно нараства. Едва в последно време се очертават изгледи за стабилизация. Етническите турци имат най-ниска активност – с 15–16 пункта по-ниска от тази на българите. През последните години при тях може категорично да се говори за стабилизация. Ромите са трайно с най-висока активност, която превишава с пъти тази на представителите на другите етнически групи. Все пак оптимистично е, че ръстът вече е спрял, макар и на изключително високо ниво.

Около четири пети от *жертвите* на умишлени телесни повреди са мъже. Но това разпределение вероятно е доста различно от реалното съотношение, когато се излезе извън рамките на регистрираните престъпления. Редица изследвания (Златанова 2001) показват, че огромен брой жени получават телесни повреди в резултат на домашно насилие. Средните телесни повреди, нанесени от хора в семейно-роднински отношения, обаче се преследват наказателно по частен път (което в практиката е изключение), така че те не достигат до регистрация, а попълват само скритата престъпност.

От гледна точка на възрастово разпределение, виктимизацията е най-висока в групите между 18 и 30 и между 31 и 40 години. Процентът на представителите на тези възрастови групи сред пострадалите е с около 8 пункта по-висок от процента им сред цялото население. Обезпокоителен е фактът, че относителният дял на лицата между 14 и 17 години общо и сред пострадалите е съвсем близък.

Някои типични *модели* на нанесени умишлени телесни повреди са:

Телесни повреди, нанесени *за сплашване, за поставяне в състояние на подчиненост*. Разпространени са по отношение на жени, принуждавани да проституират или да просят, по отношение на конкуренти в бизнеса (в това число и престъпен), в рамките на семейни и роднински отношения – за моделиране на поведението или за придобиване на средства и имоти най-вече от възрастни хора. Характерно е, че жертвата продължително е проявявала търпимост, поддавала се е на натиска, не е противодействала. Тя не вижда алтернатива на живота си и се е примирила.

Телесни повреди, нанесени *при извършване на друго престъпление* (най-често при грабеж). Наблюденията показват, че има тенденция прилаганото насилие да е много повече от обективно достатъчното за реализация на основната цел – отнемане на ценности. Извършителите са хора с деформирани ценностни системи. Насилието, което извършват, е не само средство за постигане на чисто утилитарна цел, но и форма на изява, на демонстрация на превъзходство и власт. Чрез него те се идентифицират с определени ценни от тях образци.

Телесни повреди, нанесени *при спорове и конфликти*. Те обикновено са свързани с ниска култура, неумение да се водят и решават спорове, липса на самоконтрол. Несигур-

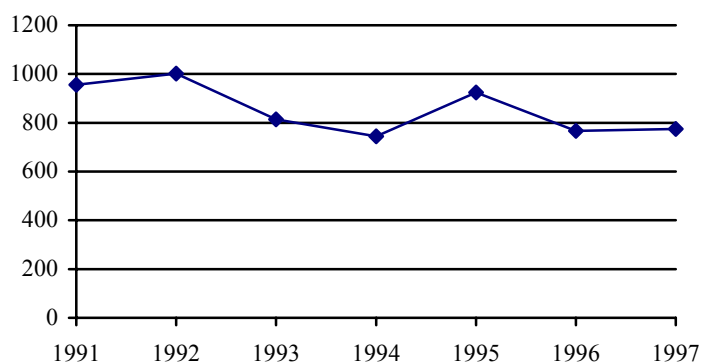
ността и продължителният стрес в последните години допринасят за по-лесното афектиране и надделяване на емоционалното над рационалното.

Телесни повреди, нанесени *след употреба на алкохол или наркотици*. В такова състояние съзнанието на извършителя е помрачено, той не може адекватно да осмисли случващото се и да реагира. Каквото и да било действие на някой от заобикалящите го би могло да се интерпретира като провокативно и да предизвика непредсказуема реакция.

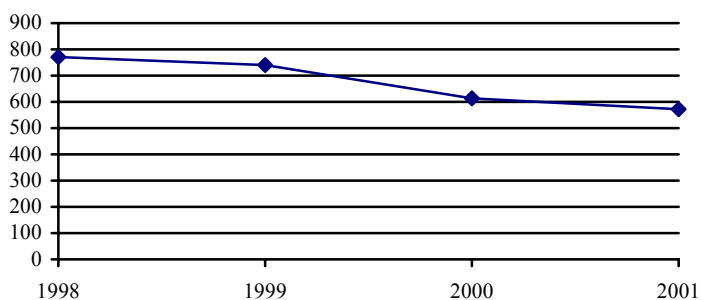
Изнасилвания

Изнасилванията са престъпления с доста висока степен на скритост. Поради това реалните размери на явлениято са доста по-различни от очертаваното от статистиката за регистрираните престъпления.

**Фигура 14. Регистрирани изнасилвания
(довършени и опити)
1991–1997**

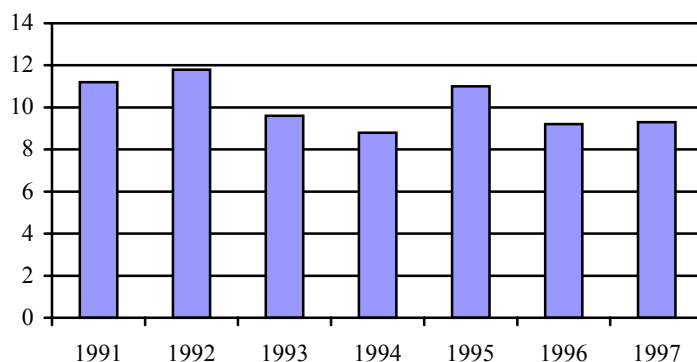

**Фигура 15. Регистрирани изнасилвания
(довършени и опити)
1998–2001**

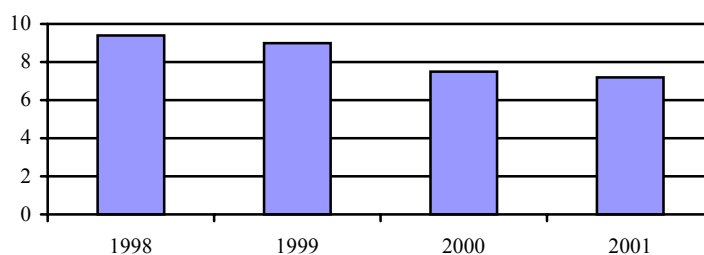

И за двата периода като цяло се забелязва, че макар и с неколкочратни по-значими колебания, регистрираните изнасилвания показват спад. Това се отнася както до броя, така и до интензитета. Същественият въпрос е какви са тенденциите, характеризиращи скритата престъпност от този вид.

Фигура 16. Интензитет на регистрираните изнасилвания
(довършени и опити)
1991–1997

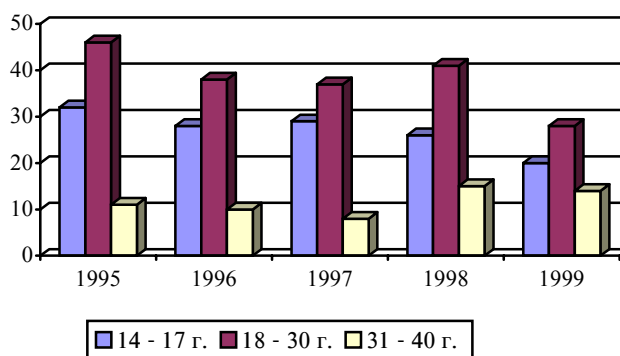
Фигура 17. Интензитет на регистрираните изнасилвания
(довършени и опити)
1998–2001

След употреба на алкохол са извършени около една трета от престъпленията, като има тенденция към спад на този дял.

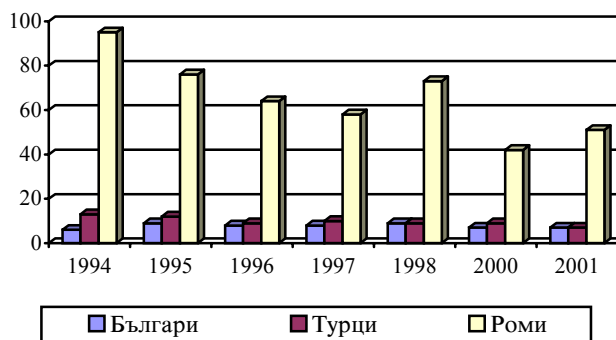
През целия разглеждан период най-висока активност проявяват лицата между 18 и 30 години, следвани от тези под 18 години.

Фигура 18. Криминална активност на отделни възрастови групи
при изнасилванията
(на 100 хиляди)

Много съществени са различията в криминалната активност на представителите на отделните етнически групи.

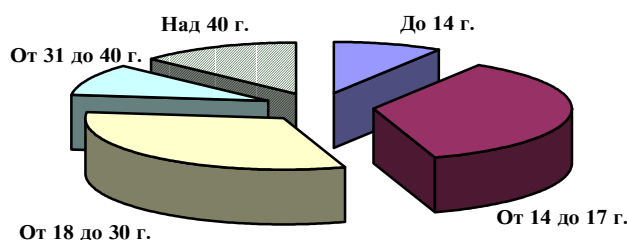
Фигура 19. Криминална активност на основните етнически групи при изнасилванията (на 100 хиляди)

При българите криминалната активност е относително постоянна. При турците изходната ѝ стойност през 1994 г. е два пъти по-висока, но има устойчива тенденция към спад и през 2001 г. се изравнява с тази на българите. При ромите активността многократно надвишава тази на представителите на другите основни етнически групи. Въпреки доста осезаемия спад през последните две години, тя продължава да е много висока.

Повъзрастовото разпределение на *пострадалите* показва силна виктимизация на групите между 14 и 17 и между 18 и 30 години. Делът на представителките на първата група сред потърпевшите е над пет пъти по-висок от този сред населението на страната. През последните години впечатлява ръстът на относителния дял на пострадалите деца под 14 години.

Фигура 20. Разпределение на пострадалите от изнасилвания през 2001 г. по възрастови групи

Като типични *модели* на изнасилвания могат да се очертаят:

Изнасилвания, *извършени на опасни обществени места* – в паркове, около строежи, в неосветени междублокови пространства. Извършителите не познават жертвата. Тя се оказва в пространствена близост по случайно стечение на обстоятелствата. Тези престъпления се извършват от хора, които се характеризират като примитивни личности, силно подвластни на нагони и първични страсти, обикновено с проблеми в социалната адаптация и интеграция.

Изнасилвания, при които потърпевшата е пострадала *в хода на изпълнение на обществено одобрявана трудова роля*, която не предполага очаквания за изпълнение на функции, различни от служебните (секретарки, продавачки, сервитьорки). Самата трудова роля е изпълнявана легитимно, по начин, съответстващ на обществено приетите представи за нея.

Изнасилвания *по повод на трудова роля* (след проявен интерес или приет ангажи-мент), при която се предявяват изисквания за изпълнение на *неясни и многозначни функ-*

ции или в нерегламентирани или рискови условия. Тези случаи придобиха значителна актуалност през последните години. Потърпевши са жени, заминали да работят в чужбина (или дори само проявили готовност) като домашни помощнички, танцьорки в заведения и т.н. Като правило жените са действали лекомислено и наивно. Желанието за материален просперитет или просто икономическата безизходица са парализирали рационалните аргументи и въпроси. Те не са или не са искали да осмислят и оценят фактите. За извършителите – местни или задгранични сутеньори, изнасилването е не само и не толкова сексуален акт, а преди всичко средство за поставяне в подчиненост, за установяване и поддържане на властови отношения.

Изнасилвания след доброволно влизане на потърпевшията в неизвестна среда на непознати или слабо познати – при различни гостувания, особено късно вечер и през нощта. Поведението на жените и в този случаи носи белезите на лекомислие. Доминиращо е търсенето на развлечения, мисленето е ограничено в периметъра на „тук“ и „сега“. Извършителите са подвластни на елементарни страсти и емоции, действат без да се съобразяват нито с чуждото желание, нито с правила и социални норми. Често под влияние на алкохол правят неадекватна интерпретация на чуждите думи и действия.

Изнасилвания, жертва на които стават *самотни жени, търсещи партньори* – ползващи услуги на агенции за запознанства, заминали зад граница по обещания за сключване на брак от хора, за които не знаят нищо или почти нищо, при случайни срещи и т.н. Може да се предположи, че при тези случаи скритостта е сред най-високите, тъй като към общите, обуславящи я детерминанти, се прибавя и желанието да се скрие наивността, понякога стигаща до глупост. Доминанта в детерминацията на поведението на тази група жени е самотата. Тя влияе върху психиката им, върху готовността и стила на общуване. В съзнанието си те размиват границата между желано и реално и губят ориентири и критерии в преценка на партньора. На другия полюс са мъже, които са се почти професионализирали в използването (в най-различен план) на самотни жени.

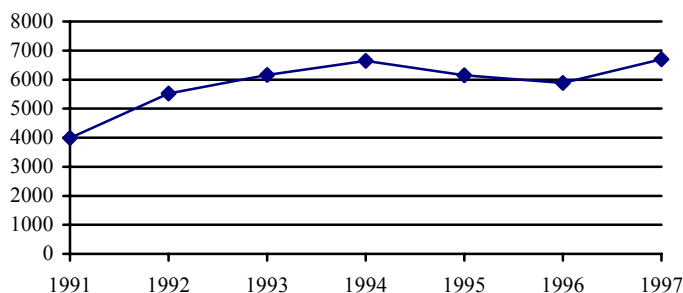
Изнасилвания, при които жертви са жени, чието *поведение* в конкретната ситуация или в минал момент *позволява многозначна интерпретация* от гледна точка на готовността за преминаване към сексуален контакт. Околните трайно ги свързват с определен модел на поведение и не вярват или не приемат правото им да го променят. Инцидентът може да е и резултат на различна интерпретация на определени думи, жестове, действия. Особено ако тя се прави от позициите на различна култура.

Грабежи

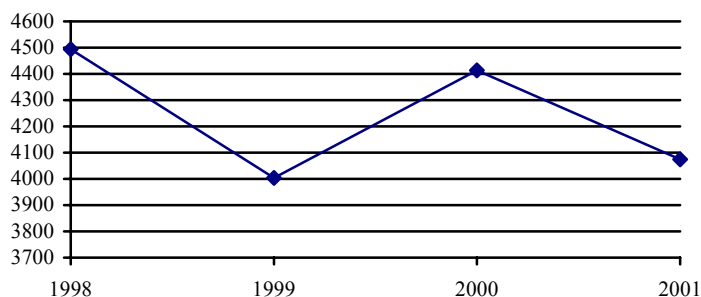
Грабежите са най-разпространените насилствени престъпления. Те показват доста голяма динамика както по отношение на количествените параметри, така и в качествените си характеристики.

Фигура 21. Регистрирани грабежи

1991–1997

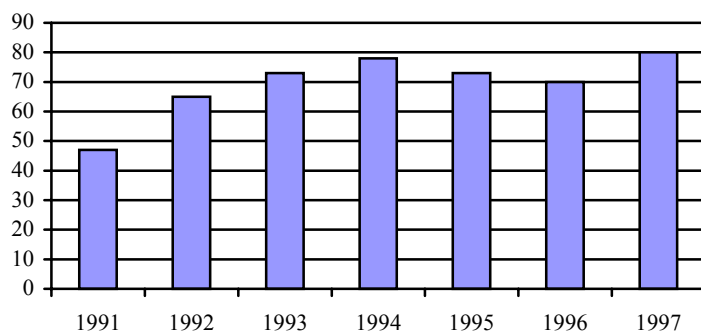

**Фигура 22. Регистрирани грабежи
1998–2001**

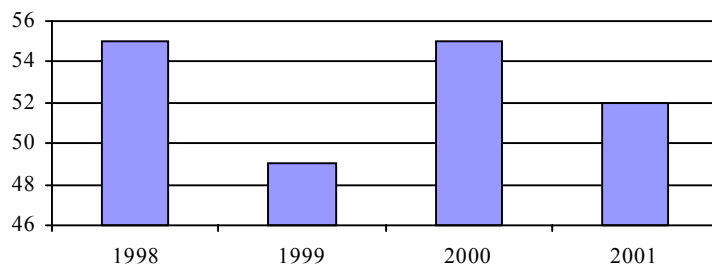

За периода до 1997 година ръстът на грабежите е много висок. Той се реализира със значителни отклонения през отделните години. Върхова е 1994 година, след нея се очертава спад, но през кризисната 1997 година отново има рязко увеличение, което дооформя общото нарастване. След 1998 година не може да се говори за определена тенденция. Редуват се отклонения и в двете посоки. Намалението на населението обаче минимизира спадовете в индекса на интензитета.

**Фигура 23. Интензитет на регистрираните грабежи
1991–1997**

**Фигура 24. Интензитет на регистрираните грабежи
1998–2001**

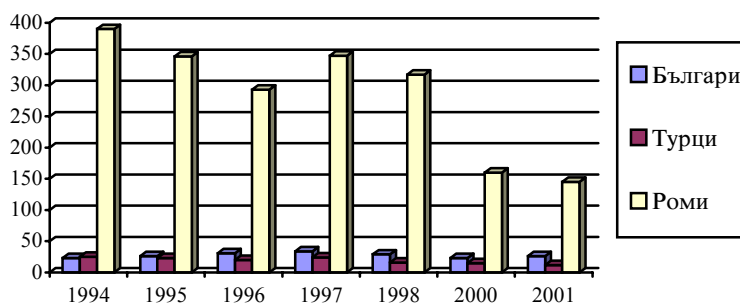

Интензитетът на грабежите е доста висок, най-висок сред всички насилствени престъпления. Важно за тези престъпления е, че те все повече се извършват в съучастие и от организирани групи. Нараства и несъразмерната употреба на сила и жестокостта спрямо жертвите.

Извършителите на грабежи са почти изключително мъже. Делът на жените отбелязва съвсем леко нарастване и се стабилизира около 4.5%. Те са изключително в ролята на примамка за жертвата.

Най-висока активност в извършването на грабежи проявяват непълнолетните между 16 и 18 години – около 190 на 100 хиляди души от тази възрастова група. Следват младежите между 18 и 30 години, но с индекс на криминална активност с около 50 пункта по-нисък. Във времеви план се наблюдава спад в активността само на възрастовата група между 18 и 30 години. Непълнолетните трайно поддържат изключително висок коефициент.

Фигура 25. Криминална активност на основните етнически групи при грабежите

През годините постоянно най-висока криминална активност проявяват ромите. Тя многократно (през някои години десетократно) надвишава тази на представителите на другите етнически групи. В базовата 1994 година коефициентът при българите и турците е съвсем близък, но измененията му във времето са различни. При българите има повишение до 1997 г. и след това се оформя тенденция към спад. При турците движението е по-устойчиво надолу и през 2001 година стойността на коефициента пада под половината от тази при българите. При ромите максимумът също е през 1994 г. Той е приближен плътно през 1997 г. През последните две години се наблюдава значителен спад, но равнището отново е многократно над това на представителите на другите основни етнически групи.

Сред *жертвите* на грабежи делът на жените е сравним с този на мъжете. През последните две години около 48% от пострадалите са жени.

Най-висока виктимизация се наблюдава сред населението между 18 и 30 години. Групата на хората между 31 и 40 години също е с по-голям дял сред жертвите на грабежи, отколкото сред цялото население. Групирането, което се използва в криминалната статистика, не дава възможност да се определи виктимизацията на най-възрастните.

Сред пострадалите от грабежи през последните две години чуждестранните граждани са средно по около 5%. Този факт насочва вниманието към един неизследван въпрос – виктимизацията на чужденците в България.

Може да се очертаят следните *модели* на грабежи:

Грабежи, чиято *жертва са хора* (в това число чуждестранни граждани), чиито външен вид показва *добро материално положение* или по предварителна информация се очаква, че от тях може да се отнемат значителни суми или ценности. Извършителите на тези грабежи са с опит, с умения за преценка. В мотивацията може да се включат и чувства като злоба, завист. Понякога жертвите парадират с материалните си възможности, проявяват високомерие в поведението и общуването с околните. Грабежът може да се осъществи след продължително наблюдение и подготовка, а може и да е в случайно възникнала ситуация.

Грабежи, насочени *срещу самотни, най-често възрастни хора, в домовете* им. Водеща при предприемането им е преценката, че те са обект, който не може да окаже ефективна съпротива, и действието се предприема без оглед на величината на очакваната придобивка.

Грабежи, *извършвани от наркотично зависими* с цел набавяне на средства за покупка на дрога. В мотивацията доминиращ е стремежът на всяка цена да се задоволи наркотичния глад и той елиминира всякакви рационални преценки и задръжки.

* * *

Проследяването на параметрите на основните насилствени престъпления показва приликите и различията в тяхната динамика. С опростяване на детерминационните зависимости могат да се очертаят основните връзки между праговете в динамиката и протичащите социални процеси. Върховете стойности в интензитета на убийствата е в периода 1992–1994 година. Изнасилванията също бележат максимален интензитет през 1992 година. Умишлените телесни повреди регистрират непрекъснат ръст с максимални стойности през 2000 и 2001 години. Грабежите са най-много през 1997 година. Съвпадението на максимума на тези престъпления (по целта си насочени срещу имущество) с драматичната икономическа ситуация, установила се от края на 1996 година, е логично и лесно обяснимо. Очевидно икономическият натиск, особено в общата атмосфера на безредие и хаос, е допринесъл силно за снижаване на праговете при предприемане на насилствени действия за отнемане на собственост.

Високото ниво на убийствата през периода 1992–1994 година може да се свърже най-вече с общата нестабилност в държавата, разстроено от радикалните и масови структурни и персонални промени функциониране на правозащитните институции, разгорещените страсти в обществото, установяващото се разпределение на териториите на престъпните групи. Зад постъпателното нарастване на умишлените телесни повреди най-вероятно стои акумулиращата се невъздържаност и бруталност.

Що се отнася до изнасилванията, коментарът е доста рискован. Социалната детерминация на тези престъпления е още по-силно опосредствана и многостранна. Освен това и скритата престъпност е най-висока, зависи и от по-трайни (например културни фактори), и от доста ситуативни (например доверието в държавните институции).

Що се отнася до качествените характеристики на насилствената престъпност, през последните години се забелязват няколко *тенденции*. Една от тях е *етнизацията на традиционната криминална престъпност*. От 90-те години насам криминалната активност на представителите на различните етнически групи в страната се променя твърде различно. До 80-те години при ромите тя е около 1–2 пъти по-висока, отколкото при българите. При турците стойностите ѝ са най-ниски. През следващото десетилетие нарастването ѝ при ромите става със силно изпреварващи темпове. При насилствените престъпления тя достига стойности неколккратно до десетократно по-високи от тези на другите основни етнически групи. Различията при престъпленията против собствеността са още по-драстични.

По повод на тази вече трайно установила се тенденция възникват най-малкото два много важни въпроса. *Първо*: Какви социални фактори обуславят по-голямата криминална активност на ромите. Или формулирано по друг начин – кои от детерминиращите престъпността социални фактори и защо засягат по-силно ромското население. *Второ*: Какви социални последици имат и е възможно да имат в перспектива трайните и значителни различия в криминалната активност на представителите на различните етноси.

Състоянието на престъпността в днешното българско общество се определя от няколко групи детерминанти, които по своето съдържание са социално-икономически (бедност, безработица, ускорена социална стратификация), нормативно-институционални (неадекватност на законодателството на социалните потребности и реалности, лошо функциониране на държавните институции) и културни (преструктуриране на ценностните системи и ценностна дезориентация). Какво е различното в действието на тези социални детерминанти спрямо ромското население?

Безспорно е, че финансовото и материалното положение на болшинството от ромите е твърде тежко. Редица изследвания показват, че те са значително след другите етнически групи по доходи, използвана жилищна площ, качество на обитаваното жилище, инфраструк-

руктура в района, собственост на вещи за дълготрайна употреба и т.н. Известно е, че безработицата по много причини е най-висока именно сред тази етническа група. Свивът на промишленото производство остави без работа огромен брой неквалифицирани роми. Броят им се увеличи с освободените от селското стопанство в хода на аграрната реформа. Възможностите на ромите за справяне с безработицата и последиците ѝ с легитимни средства са минимални. В масови случаи те не разполагат с икономически ресурси за задоволяване на потребностите на многобройните си домакинства. Същевременно и вероятността за намиране на работа при тях е много малка. Поради ниския си образователно-квалификационен статус, ромите могат да изпълняват изключително нискоквалифициран труд. Но неговото търсене е силно редуцирано и се ограничава най-вече на неформалния трудов пазар. Заетостта им е спорадична и неинституционализирана (което предполага съществуването им на социалното дъно и в пенсионна възраст). На практика се очертава перспектива за продължително отсъствие на легитимни източници на доходи за задоволяване на потребностите на индивидите и семействата им и дори за физическо оцеляване. Очаквано и логично е в такава ситуация, при присъствието и на други фактори, на престъпните действия да се гледа като на средство за справяне с икономическите проблеми. Нещо повече, в съчетание с определени културни и психически характеристики на личността, престъпните действия излизат извън утилитарната насоченост и се ориентират и към насилие срещу личността, вандализъм и т.н.

Наред с икономическите последици на безработицата, при ромите е завишено и действието на социалните и психологическите ѝ следствия. Изолирането на индивида от трудовата среда допринася твърде много за маргинализацията му. Общуването се ограничава изключително в среда, която по-често представя модели на девиантно поведение и подтиква към приемане на едни или други от тях. Сблъскването с дискриминационно отношение стимулира още повече отчуждението от държавата, обществото и действащите в него правила. Комплекс от икономически, културни и психологически предпоставки определят значителната употреба на алкохол с произтичащите от това последици спрямо самоконтрола върху поведението. Отпадането от училище (независимо поради икономически, културни или други причини) обуславя непрекъснатото нарастване на контингента от ромски деца и подрастващи без образование, квалификация, трудови умения, което ще ги прави излишни на пазара на труда. При това те израстват с дефектна социализация, без да са приобщени към обществено одобрявани ценности и правила на поведение.

Като цяло интегрираността на ромската етническа група към ценностно-нормативните системи на обществото е най-слаба и дисциплината при тях в най-голяма степен е външно налагана. Ето защо дестабилизацията на механизмите за социален контрол в обществото се отрази най-осезаемо върху законосъобразността на поведението на тази етническа група.

Не на последно място следва да се каже, че ромите запазват в много голяма степен очакванията си за патерналистко отношение на държавата към тях и при невъзможността тя да им отговори, те се самоосвобождават от всякакви граждански задължения.

На фона на действието на социалните фактори, не може да се игнорира и значението на чисто психологически – именно високата емоционалност и лесна възбудимост на ромите.

За обществото не по-маловажен е и вторият въпрос – как високата криминална активност на ромската група се отразява върху интегритета на обществото и междуетническите отношения. Естествено е да се очаква, че щом в една група делът на хората, които извършват престъпления, е значително по-висок, то ще има отрицателни нагласи и враждебност на другите групи спрямо нея. А щом оторизираните да охраняват правовия ред държавни институции не съумяват да отговорят на обществените очаквания и според масовата оценка не се справят със задълженията си, много вероятно е да се предприемат опити за саморазправа. И в действителност в последно време сме свидетели на инциденти от такъв характер в Самоков, Ихтиман, Новоагорско. Бездействието и мудността на държавните

институции допринасят за формирането на негативни нагласи спрямо всички представители на етническата група. Конфликтите по повод на конкретни престъпления се етнизират (например в Самоков през септември 2001 година). Всъщност в основата на прерастналия междуетнически конфликт стои конкретно криминално престъпление. Въпрос на време е, ако се запази сегашната висока криминална активност на ромите и мудната и неефективна работа на специализираните държавни институции, да се стигне до капсулиране на отделните общности и масова враждебност между тях.

Очевидно е, че трябва да се търси решение на проблема още докато той е в началните си фази. Наивно е да се мисли, че това може да стане, като не се говори за етническата принадлежност на извършителите на престъпления и дори като този показател отпадне от статистиката. Престъпленията се извършват сред хората, пред очите им. Достатъчно много са неформалните канали, по които циркулира информацията, и тя не може да не се разпространи.

Перспективният подход е да се предприемат действия, които да доведат до значимо снижаване на криминалната активност на ромското население. Това може да стане, от една страна, чрез социалната политика спрямо тях – чрез стимулиране и целево подпомагане на интеграцията им в обществото (без обаче да се отива до фаворизиране и дискриминация на другите етнически общности), чрез мерки за социализация и консолидиране около обществено одобрявани ценности. От друга страна, е нужно рязко подобряване на работата на правоохранителните държавни институции, така че да стане невъзможно установени извършители на престъпления с години да остават несанкционирани и да извършват десетки престъпления.

Втората отчетливо проявяваща се тенденция, характеризираща престъпността през последното десетилетие, е *снижаването на възрастта на извършителите* на престъпления. Непрекъснато спада средната възраст, коефициентите за криминална активност на ниските възрастови групи нарастват с изпреварващи темпове, увеличава се броят на непълнолетните и малолетни извършители на тежки престъпления. Във връзка с това възникват два въпроса. На какво се дължи това и какви проекции ще има този социален факт в перспектива.

В динамичната и нестабилна ситуация на социална макротрансформация социалните процеси и явления, проявяващи се като детерминанти на престъпността, въздействат върху младите хора и директно, и чрез влиянието си върху най-близкото им обкръжение (главно семейната среда). Макроикономическата ситуация в страната има своите проекции върху възможностите за задоволяване на нуждите на членовете на семейството, върху жизнения стандарт и начина на живот. Икономическите проблеми се отразяват върху семейните отношения, психическата атмосфера, възпитанието на децата. Ограничените финансови възможности на много семейства не позволяват задоволяването на редица изисквания на деца и младежи. А техните потребности и стремежът да се задоволят се формират не с връщане назад във времето, а с поглед встрани – към водещите общества. При това при съвременното състояние на комуникациите и глобализацията на пазарите и комуникационното пространство информацията присъства непрестанно пред погледа на всеки. Един възможен вариант на поведение е ориентацията към криминални действия като начин за осигуряване на доходи. Друга възможност е да се натрупа фрустрация, която в определен момент е много вероятно да премине в агресия.

За високата младежка престъпност много съществено допринасят и детерминанти от културно естество. Твърде значима е ролята на дефектната социализация. Роля в нея имат намаленото внимание и занемарените грижи в семейството, изоставилото възпитателните функции училище, макросредата, която непрестанно манифестира примери, че печеливши образци на поведение най-често са неморалните и незаконните, че в живота се върви напред с агресивност и бруталност, масовата култура, експонираща безкраен поток от егоизъм, бруталност и насилие. Подобни налагащи се със своето постоянство присъствия нав-

сякъде – в дома, в училището, на улицата, в медиите, ги утвърждават като обичайно и приемливо средство за постигане на цели.

Ако се погледне напред в перспектива, пред обществото стоят много въпросителни. Какъв ще е по-нататъшният жизнен път на рано криминализираните младежи, чиито ценностни системи явно са значително деформирани? Как ще се интегрират те в обществото, ще възприемат ли неговите ценности и правила на поведение? С какви ценности и поведение ще е следващото поколение, което те ще отгледат и възпитат? Днешната висока криминална активност на разширения контингент от непълнолетни и малолетни престъпници ще се окаже ли трамплин за нов скок в нивото на престъпността, когато те навлязат в най-активната в криминално отношение възраст?

Перспективите

Глобализацията на съвременния свят определя ускорена универсализация на ценностите. Разбирането за човешкия живот, здраве и достойнство като висша ценност ще утвърждава позициите си у нас и като убеждение, и като морален императив. Проецирана върху контекста на протичащите социо-културни процеси, насилствената престъпност ще се задържа като един от фокусите на общественото внимание.

Множество и разнообразни по своята същност и динамика са социалните променливи, които обуславят параметрите на насилствената престъпност. Тяхното изменение в бъдеще ще определя по-нататъшното ѝ развитие.

Като цяло няма основание да се очаква, че ще настъпят широкообхватни и трайни негативни промени. Но съществуват и тенденции, които, ако не се овладеят или неутрализират, ще доведат до ръст на престъпността.

Ранната криминализация, включително и при тежките насилствени престъпления, е факт, който вече присъства трайно в социалната ни действителност. Може с голяма вероятност да се очаква, че когато днешните малолетни достигнат възрастта на най-висока криминална активност, ще се достигне до нов ръст на престъпността. Още повече, че ресоциализацията засега е неразрешим проблем.

В страната непрестанно се разширява кръгът на употребяващите наркотици и те формират контингент с висок риск за криминална изява.

Като относителен дял и като абсолютен брой нараства ромското население, което е с по-висока криминална активност. Същевременно реално не се подобрява нито материалното му положение, нито интеграцията му в обществото.

Интернационализацията на престъпността води и в България чуждестранни престъпни групи, които допълнително утежняват криминогенната обстановка.

Някои демографски процеси – застаряване на населението и обезлюдяване на малки селища, ще създава условия, улесняващи извършването на престъпления.

Трайното установяване на социална ситуация, изпълнена с множество рискове, влияе върху психиката на индивидите и снижава бариерите пред употребата на сила.

За да не се реализира заложеният в тези и други тенденции криминогенен потенциал, е нужно да се предприемат неутрализиращи действия. И, наред с държавата, при реализацията им следва да заемат своето място и неправителствените организации, каквато е тенденцията в съвременните постмодерни общества.

Използвана литература

1. Анализ на регистрираната и наказаната престъпност през 1998 година. /1999/ София: Съвет за криминологически изследвания при Върховна Касационна прокуратура на Република България.
2. Анализ на регистрираната и наказаната престъпност през 1999 година. /2000/ София: Върховна Касационна прокуратура на Република България.
3. Дубинин, Н., И. Карпец, В. Кудрявцев. /1989/ Генетика. Поведение. Ответственность. Москва
4. Златанова, В. /2001/ Домашното насилие. София: Унипрес ЕООД
5. Златанова, В. /1997/ Насилието в контекста на социологическите теории. В: социологически проблеми бр.1-2 .
6. Информационен бюлетин на НСС- МВР, бр.4, 2000 г.
7. Китанов, К., Н. Белова. /2000/ Насилствената престъпност срещу жени и деца – същност и виктимологична превенция. София: МВР – НИИКК
8. Мантарова, А. /2000/ Престъпност и социална трансформация. София: Издателство на Института по социология на БАН
9. Насилието и неговите жертви. /1998/ София: Асоциация Анимус. Общественото мнение 1998. /1999/ София: Бюлетин на НЦИОМ.
10. Обществени преценки за централната част на София и нейните връзки с другите райони на столицата. /2000/ Непубликуван доклад.
11. Превенция на насилието върху деца. Бюлетин на Държавната агенция за закрила на детето
12. Престъпността в Република България през 1994г. /1995/ София: Съвет за криминологически изследвания при Главна прокуратура на Република България.
13. Престъпността в Република България през 1995г. /1996/ София: Съвет за криминологически изследвания при Главна прокуратура на Република България.
14. Престъпността в Република България през 1996г. /1997/ София: Съвет за криминологически изследвания при Главна прокуратура на Република България.
15. Престъпността в Република България през 1997г. /1998/ София: Съвет за криминологически изследвания при Главна прокуратура на Република България.
16. Престъпността в Република България през 1998г. /1999/ София: Съвет за криминологически изследвания при Главна прокуратура на Република България.
17. Станков, Б. Книга за престъпността в България. /1992/ София.
18. Станков, Б. Криминология. /1996/ Варна: ВСУ
19. Станков, Б., Звекич У. /1998/ Проблеми на виктимизацията в страни от Балканския регион. София: Паралакс.15.
20. Човешката сигурност в България 1997. /1998/ София: UNDP, Fr. Ebert stiftung, Center for the Study of Democracy.